

“ПИТА ЛИ ТЕ НЯКОЙ?”

Въпросителните изречения (ВИ) “не могат да се оплачат” от липса на интерес към тях. “Нищят” ги не само езиковеди, но и логици. В граматиките ВИ се разглеждат като производни от съобщителните. В логиката се спори дали са съждения, или не са, като се изхожда от разсъжденията на Аристотел за съжденията (Фогараши 1959:220; Бънков 1975:13; Попов 1964:56). От гледна точка на гносеологическата функция на езика – като средство за придобиване на знания – посоката може да се обърне. Съществуват въпросите като загадка на света, планетата, живота, обществото, индивида, на общото и частното, на които човечеството търси отговор. Те, въпросите, са “създали” човека. Откъдето и да идва човекът, той се е превърнал в човек, след като е започнал да си задава въпроси: **какво?, кой?, защо?, как?, кога?, къде?** Търсейки отговор на тези въпроси, мозъкът се развивал, а въпросите раждали думите, чрез тях се изказвали съждения, и така се раждал езикът заедно с човека и човекът се развивал заедно с езика. Езикът подпомогнал човека да се отдели от животните, да осъзнае своите проблеми, да ги назове и да потърси решението им. Въпросите ставали по-сложни – човекът започнал да мисли: **колко? – какъв? – чий?** Процесите били взаимнозависими: развитието на човека и на неговото мислене довеждало до развитие на езика, а езикът ставал пригоден за все по-сложни мисли и въпроси: **дали? – нима? – как така?** Колкото и разнообразни да са и колкото и сложни да са по структура и основни средства за изразяване, въпросите все пак са ограничено множество – малко, но вечни. Отговорите, напротив, са много, но преходни: човекът навлизал все по-дълбоко в същността на нещата, на едни и същи въпроси “историческият индивид” отговарял различно, научавал се да не изказва пряко своите мисли и чувства, а да ги завоалира, да ги

“облича в друга дреха”. Така се стигнало до преносните значения и употреби на думи и структури. Явявали се все повече и повече отговори на едни и същи вечни въпроси за общото и безброй отговори за конкретното. Това пък “затвърдило” позицията на съобщителните изречения и създавало ситуации, при които те пораждат, мотивират въпросителни изречения. Без да навлизаме повече във философията на проблема, който напомня класическия въпрос за кокошката и яйцето, тук ще поставим ВИ в зависимост от друг класически въпрос – форма и съдържание.

Ако изоставим философията на проблема и образния начин на изразяване и “стъпим на земята”, трябва да погледнем първо как са разглеждани ВИ досега. Поради ограничението на темата, поставена като цел на нашето изследване, няма да “привличаме” библиографски сведения извън българския език. Нямаме възможност и за по-подробен преглед на литературата за ВИ в българския език (вж. Лакова 1991:18–21). Те са разглеждани от гледна точка на прагматиката (Ницолова 1984) и на конституентната граматика (Лакова 1991), съпоставяни са с други езици – руски (Йотов 1956), английски (Ранкова 1976) и др. Авторите на граматика с раздел синтаксис задължително ги разглеждат. Л. Андрейчин в ОБГ им отделя скромно място (Андрейчин 1978:342–343). Първото подробно представяне принадлежи на К. Попов (Попов 1964). Той ги класифицира по значение на същински въпросителни изречения, въпросително-риторични, въпросително-подбудителни и въпросително-възклицателни, а по строеж – на образувани с пълнозначни думи, образувани с непълнозначни думи и образувани само с интонация (Попов 1974:56). Р. Ницолова от формално-семантична гледна точка ги дели на: ВИ с частици, ВИ с пълнозначни въпросителни думи, ВИ с пълнозначни въпросителни думи и с частици и ВИ без въпросителна дума (ГСБКЕ, т. III, 1983:50–62), а функционалната ѝ класификация е: 1. Същински въпроси; 2. Несъщински въпроси; 3. Реторични въпроси; 4. Въпроси повторения (там: 62–65). В “Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език” Р. Ницолова разделя ВИ на: същински въпроси, към които отнася общи въпроси, дизюнктивни (разделителни) въпроси и частни въпроси, и несъщински въпроси, към които отнася реторични въпроси, въпроси-повторения (ехо-въпроси) и въпроси-молби (Ницолова 1984:113–128). М. Лакова, която се

спира само на ВИ с въпросителна дума (а не и с частица), ги разделя в зависимост от интонацията на информационни въпроси и ехо-въпроси (Лакова 1991:65).

В нашата работа, както посочихме, ще се спрем на отношението между форма и съдържание. От диалектичното единство “форма (Ф) – съдържание (С)” изреченията въобще може да се подведат към следните случаи с оглед на значението и формата “въпросителност”. Ако с плюс (+) означим наличие на въпросителност, а с минус (–) – липса на въпросителност, ще получим следната таблица:

	Ф	С
1.	+	+
2.	–	+
3.	+	–
4.	–	–

Първият и последният случай означават наличие на въпросителна дума и на въпросително съдържание (1) и съответно липса на въпросителна дума и на въпросително съдържание (4). Те са примери за асиметрия в езика – съответствие между форма и съдържание – а вторият и третият случай са илюстрация за асиметрия – несъответствие между форма и съдържание (Петрова 1996). Изреченията от тип 4. са съобщителни изречения и тук няма да бъдат обект на разглеждане.

1. Изречения, въпросителни по форма и по съдържание.
Те биват три вида:

а) Същински въпросителни изречения, образувани с въпросителни местоимения, наречия и частици: **Кой** дойде? **Къде** отиваш? Имате **ли** сестра? **Дали** ще завали? Тук ще отнесем и изреченията с две въпросителни думи, за които говори единствен Ст. Младенов (Младенов–Попвасилев 1939:331), от типа **Кой къде** отива? **Кой как-во** говори?, като оставим анализа им за другаде.

б) Въпроси-повтори (ехо-въпроси), образувани с въпросителни местоимения и наречия с или без частицата **ли**, или само с въпро-

сителни частици, чрез които се повтаря зададеният въпрос или поради недочуване, или поради израз на лично отношение – възмущение, изненада, някакъв отпор, реакция:

– Кога ще се върнеш?

– Кога ще се върна (ли)? Знаеш много добре!

– Иван върна ли се?

– Върнал ли се е Иван? / Дали се е върнал Иван? Ами провери си сам.

в) Вътрешни въпроси. Това са конструкции, идентични по форма с ехо-въпросите, но не породени като реакция на зададен въпрос, а самостоятелни, насочени не навън, към събеседник, а навътре, към самия отправител. Въпросът не цели получаване на отговор, а само назовава даден факт, но не като известен, а с цел да предизвика размисъл, предположение, загриженост. Образувани са най-често с две въпросителни думи – въпросително местоимение или наречие и въпросителна частица: **Кой ли** свири така?, **Какво ли** ще ме сюрпризират в Института утре?, **Къде ли** е отишъл?, **Защо ли** се е разтропал така посред нощ?, **Как ли** ще ми обясни всичко това?

Ако се върнем към началото на нашите разсъждения, може да кажем, че въпросите съществуват и на тях може да отговори онзи, който е проникнал в тайните на живота и на света, или онзи, който е запознат с конкретния случай. Но въпроси може да бъдат отправени и към самите нас, без да им се търси отговор, въпрос заради самия въпрос, но не лишен от основание – налице е факт, който го е породил. Такива са вътрешните въпроси. Те не са съвсем изпразнени от въпросително съдържание и стоят на границата между същински и несъщински въпроси.

Въпросителните местоимения и наречия и въпросителната частица **ли**, с които се образуват вътрешните въпроси, са винаги в контактна позиция – **кой ли, защо ли, къде ли** и пр. При дистантно разположение се запазва в по-голяма степен въпросителният смисъл – това са ехо-въпроси. Срв.: **Защо ли** се реституира на Витоша? – **Защо** се реституира на Витоша **ли**? **Как ли** е пътувал Иван? – **Как** е пътувал Иван **ли**?

2. Изречения, невъпросителни по форма и въпросителни по съдържание.

Това са ВИ, образувани само с интонацията. Интонацията се сочи като един от диференциалните признаци на ВИ (Лакова 1991:37), въпреки че изследванията на Й. Пенчев показват, че тя не се различава от интонацията на съобщителните изречения (Пенчев 1980:106–108). Факт е обаче, че само чрез нея може да се изрази въпрос: Той дойде? Иван си е взел изпита?

Много по-често тези изречения са хибридни по смисъл от гледна точка на целта на изказването – освен въпросителност изразяват и учудване, възхищение, изненада, възклицание: *Парното работи?! Виж ти!*

ВИ без въпросителни думи са характерни предимно за писмената реч – за художествения и публицистичния стил – но не са изключение и в разговорната реч: *И ти му позволи?! Още не си си научил уроците?!*

За български език тези изречения като чисти въпросителни, без допълнителен възклицателен нюанс, не са характерни, за разлика от някои други езици – руски, испански.

3. Изречения, въпросителни по форма и невъпросителни по съдържание.

Тук, както и по-горе, е налице разминаване между форма и съдържание, несъответствие между структура и семантика. Тези изречения се квалифицират като несъщински въпросителни изречения. Може да се разделят на три групи, някои от които са останали неотбелязани в граматиките и научните изследвания.

а) Реторични въпроси. Споменават се в повечето от граматиките в раздел “Синтаксис”. При тях чрез изречение, съдържащо въпросителна дума – местоимение или наречие – се изказва утвърдително съждение, обратно по статус на реторичния въпрос. Ще приведем като пример класическия стих на Хр. Ботев – *Кой не знае Чавдар войвода, кой не е слушал за него?* – равно по семантика на “*Всеки знае Чавдар войвода, всеки е слушал за него*” (Попов 1975:40–41). Този стих има силно поетично внушение и създава впечатление, че реторичните въпроси са присъщи на художествения стил, на поезията. Но те са и обикнати разговорни изрази. Напр.: *Къде не ходих, кого не питах – нищо!* = *Навсякъде ходих, всекиго питах – нищо!* *Какво не му дадох, а той все недоволен.* = *Всичко му дадох, а той все недоволен.*

Въпросителното местоимение и наречие при тези изречения придобива смисъл на обобщително или отрицателно в зависимост от статуса на реторичното изречение: **Кой не** знае = **Всеки** знае! **Какво не** купих = **Всичко** купих! **Че откъде** да знам = **От никъде** не знам! **Кой** знае = **Никой** не знае!

б) Косвени въпроси. Попадайки в позиция на подчинена част, въпросителното по форма изречение престава да бъде пряк въпрос, на който трябва да се отговори, така че то загубва въпросителния си характер: Никой не ме пита *как се справям*. **Как се справям** се явява обект на глагола **питам** и не е въпрос, отправен навън към събеседник или навътре към самия отправител. В традиционната граматика се изтъква, че въпросителните местоимения, наречия и частици се явяват съюзни думи. Това обаче не отговаря на тяхната функция – въпросителното изречение се прибавя към главното направо, свързва се с него безсъюзно, а въпросителната дума запазва позицията си в подчиненото изречение съответно на подлог или допълнение; Пита се *кой ще дойде*. Попитах го *кой дойде*. Не го видях *с кого говори*. Чудя се *как ме намери*. Не зная *дали ще дойде някой* и др. (Петрова 1994:9–11).

в) Въпроси-отрицания. Този тип изречения са най-слабо проучени, макар че са често срещани, особено в разговорната реч. Става дума за изречения от типа “Пита ли те някой”, равни по семантика на “Никой не те пита”.

Типичен вид въпроси-отрицания са структури, образувани с частицата **ли** и с подлог неопределително местоимение. Те може да бъдат:

– с прякообектна рекция: *Пита ли те някой. Познава ли те някой. Вижда ли те някой. Уважава ли те някой;*

– с косвенообектна рекция: *Казва ли ти някой. Дава ли ти някой. Признава ли ти някой. Помага ли ти някой.*

Настъпва взаимна замяна по семантика между неопределителното местоимение **някой** и отрицателното **никой**: *Пита ли те някой = Никой не те пита; Признава ли ти някой = Никой не ти признава.*

Косвените личноместоименни форми **те** и **ти** се превръщат дори в модални частици и изречението може да функционира като обобщенолично:

Пита ли те някой днес за хала = Никой никого не пита днес за хала; Казва ли ти някой нещо = Никой на никого не казва нещо.

Втората разновидност на такъв тип въпроси-отрицания са изречения, образувани с въпросителни местоимения и наречия, без включване на **те** и **ти** като модални частици. Ако има лични местоимения, те са със своята функция:

Къде можеш да отидеш сега? Кого го е грижа за това? Кой ти / му казва нещо?

Преносът тук е между въпросително и отрицателно местоимение – **Кой** може да каже това = **Никой** не може да каже това. **Кого** го е грижа за мен = **Никого** не го е грижа за мен. **Къде** ще отидеш = **Никъде** не можеш да отидеш.

Отрицателният смисъл се поражда от действието на два фактора: речевата ситуация и интонацията. Говорят две колежки, че правят всичко възможно да помогнат на катедрата, и едната възкликва: “Да, но признава ли ти някой”, с което изразява болката си, че не я оценяват според заслугите. Завиждат на колежка, че получава много пари, на което тя отговаря: “Да, но пита ли ме някой как се справям, кога почивам...”.

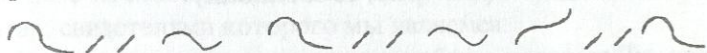
Въпроси-отрицания се формират най-често с глаголи за реч, съобщение, агентност, като: **питам, казвам, съобщавам, познавам, признавам, давам, предлагам, разрешавам, виждам, благодаря, каня** и др., но са възможни и при други глаголи, напр.:

– Имаш деца, получаваш писма.

– Ами, получавам. Пише ли някой днес писма!

Основният фактор за придобиване на отрицателен смисъл на въпросителните изречения от типа “Пита ли те някой” е интонацията. При същинските ВИ с най-висок тон се изговаря въпросителната дума – местоимение или наречие – или думата, към която се отнася въпросителната частица. С по-висок тон, но не като на въпросителната дума, се изговаря и друга част на изречението, най-често глаголът-сказуемо. При въпросите-отрицания, образувани с частицата **ли**, се оформят два високи върха – при **ли**-думата и при неопределителното местоимение, а при другия тип с най-висок тон се изговарят въпросителното местоимение или наречие и глаголът. Напрежението на говорните органи се задържа през цялото времетрае-

не на фразата, осъществено с известна “игра на гласа”, която дава специфичен спектър на изречението:

Пита ли те някой? Казва ли ти някой? Кого го е грижа?

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1978: **Андрейчин, Л.** Основна българска граматика. С.

Бънков 1975: **Бънков, А.** Логика. 4. изд. С.

ГСБКЕ 1983: **Грамматика** на съвременния български книжовен език.

Т. 3. С., БАН.

Йотов 1966: **Йотов, Цв.** Към проблема “въпрос и въпросително изречение” (Върху материал от руски и български език). // Годишник на Софийския университет, ФСФ, т. LX, 1966, с. 609–643.

Лакова 1991: **Лакова, М.** Местоименни въпросителни изречения в съвременния български език. С.

Младенов-Попвасилев 1939: **Младенов, Ст., Ст. Попвасилев.** Грамматика на българския език. С.

Ницолова 1984: **Ницолова, Р.** Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. С.

Петрова 1994: **Петрова, Ст.** Асиметрията в езика. // Език и литература, кн. 3–4, с. 65–70.

Попов 1964: **Попов, К.** Съвременен български език, синтаксис. С.

Попов 1974: **Попов, К.** Съвременен български език, синтаксис. 3. изд. С.

Попов 1975: **Попов, К.** Модална и стилистична употреба на някои граматически категории. // Въпроси на езиковата стилистика. С., с. 3–70.

Ранкова 1976: **Ранкова, М.** Върху словореда на въпросителното изречение в английски и български език. // Годишник на Софийския университет, ФЗФ, 1974, с. 99–136.

Фогараши 1959: **Фогараши, Б.** Логика. М.